

Володимир
Ткаченко

Київ

Українські наукові школи (1921—1939 рр.): лідери і послідовники

Усі без винятку дослідники вказують на те, що головною ознакою виникнення та тривалого існування наукової школи є наявність лідера — неординарної, непересічної особистості.

Фактор лідера в науці: постановка питання. “Історія науки показує, — відзначав П.Л. Капиця, — що великий учений — це не обов’язково велика людина, але великий учитель не може не бути великою людиною” [1, 28]. С.І. Гессен підкреслював, що метод наукового мислення передається шляхом усного переказу, носієм якого є не мертвоє слово, а завжди жива людина. “На цьому базується величезне значення вчителя і школи. Ніякі книги ніколи не можуть дати того, що може дати гарна школа” [2, 35].

Втім, не викликає сумніву також і те, що школа неможлива без талановитих послідовників, які не тільки можуть, але й психологічно готові навчатися у лідера, йти його шляхом, вирішувати сформульовані ним проблеми. Найбільш талановиті учні потім створюють власні школи, таким чином продовжуючи перманентний розвиток науки.

В українській історичній науці за наявності загальновідомих узагальнюючих праць практично відсутні дослідження, в яких розглядалися б особистісні, персоналогічні чинники формування визначних українських наукових шкіл у міжвоєнний (1921—1939 рр.) період.

Метою цієї статті є розгляд персоналогічних аспектів формування і функціонування українських наукових шкіл. Дослідження цих аспектів передбачає аналіз становлення особистостей лідерів, визначення тих рис їхніх характерів і лідерських стилів, які позначилися на долі очолюваних ними шкіл і мали далекосяжне значення.

Головними джерелами, використаними в роботі, стали опубліковані документи, спогади сучасників та матеріали наукознавчих студій, присвячені дослідженню лідерських чинників формування наукових шкіл.

Лідери наукових шкіл: спільне і особливе. Практично усі українські вчені, які можуть бути названі лідерами наукових шкіл, мали вчене звання професорів, обіймали академічні посади в союзній чи українській Академії наук та досить часто отримували почесні звання Героїв Соціалістичної Праці (Богомолець, Філатов, Патон) або Лауреатів Ленінської та Державної премій (Воробйов, Палладін, Пісаржевський). Зазвичай вони очолювали провідні наукові заклади, які ж самі і створили. З одного боку, держава визнавала високий рівень цих людей, надавала їм реальну можливість працювати та розвивати науку. З іншого — ніякий, навіть найвищий, статус не міг бути “охоронною грамотою” у складні і непередбачувані сталінські часи. Ось чому природний розвиток наукового напрямку чи школи міг бути несподівано перерваний у будь-яку мить.

Навіть побіжний огляд життєвого шляху лідерів вітчизняних наукових шкіл показує, що колосальну роль у формуванні більшості вчених відіграли родина й найближче оточення, які з дитинства виховували в них відданість науковим традиціям.

Так, на становлення особистісних якостей І.І. Шмальгаузена мав величезний вплив його батько, видатний ботанік-флорист і палеофітолог І.Ф. Шмальгаузен, член-кореспондент Петербурзької Академії наук, професор кафедри морфології і систематики рослин Київського університету і директор Київського ботанічного саду.

О.В. Палладін також народився в родині видатного російського ботаніка, фізіолога рослин, професора трьох університетів (Харківського, Варшавського, Петербурзького), академіка Російської академії наук В.І. Палладіна. Його наукові інтереси, пов’язані з дослідження фізіології та біохімії рослин, згодом визначили науковий шлях сина.

Доля родини О.О. Богомольця була трагічною. Сам майбутній академік народився у Лук’янівській в’язниці, де пе-

ребувала його мати — революціонерка Софія Богомолець. Вона отримала за участь у “Південно-Російському робітничому союзі” та причетність до терористичних справ смертний вирок, замінений після народження дитини висилкою до Сибіру. Шість років ув’язнення отримав і батько — Олександр Богомолець, який так само був згодом висланий до Сибіру (до іншого місця, ніж дружина). Хлопчик спочатку ріс і виховувався у діда під Ніжином, потім мешкав у Києві у далекого родича, де й познайомився зі своїм майбутнім вчителем та наставником, видатним фахівцем з загальної патології професором В.В. Підвисоцьким. Саме під його впливом (та під впливом свого батька — земського лікаря О.М. Богомольця) О.О. Богомолець присвятив життя медицині, зокрема ендокринології та патофізіології. Ще у студентські роки він під керівництвом В.В. Підвисоцького виконував наукові роботи, а 1909-го року захистив докторську дисертацію з патології надниркових залоз. Захист відбувся в одній з провідних медичних установ Російської імперії — Санкт-Петербурзькій військово-медичній академії, а одним з опонентів був сам Іван Павлов — на той час вже лауреат Нобелівської премії з фізіології і медицини (до речі, який був до того ще й віртуозом-хірургом).

В.П. Філатов сам походив з династії медиків. Батько, земський лікар, спеціаліст з хірургії та очних хвороб, безпосередньо керував становленням сина як майбутнього лікаря. Троє рідних братів батька також займалися медициною, причому один з них, Ніл Федорович Філатов, який очолював кафедру дитячих хвороб Московського університету, був засновником російської педіатрії.

Безумовно, не викликає сумніву високий рівень освіченості майбутніх лідерів українських наукових шкіл. Переважна більшість з них отримали академічну освіту, закінчивши провідні університети або інститути Москви, Петербурга, Києва, Одеси, Симферополя. Цікаво, що значну роль у підготовці провідних вчених України та Росії відіграла Одеська гімназія — своєрідна кузня українських науковців. Саме її свого часу закінчили лауреати Ленінської премії В.П. Воробйов, О.П. Самойлов (батько вітчизняної електрокардіографії), Л.І. Мандельштам (світило теоретичної фізики),

Л.В. Писаржевський (творець школи неорганічної та фізичної хімії).

Мабуть, найкращу освіту мав Є.О. Патон, який походив з дворянської родини. Його батько був дипломатом, колишнім полковником лейб-гвардії. Народився Євген у Ніцці, а виховання в родині консула дало крім дисципліни ще вільне володіння (крім рідної російської) європейськими мовами (англійською, французькою, німецькою). Згодом Є.О. Патон навчався у Королівській Саксонській технічній вищій школі у Дрездені (згодом Дрезденський політехнічний інститут), де його викладачами були кращі професори — Цойнер, Моор, Френкель. Пізніше, щоб отримати російський диплом (німецький в Росії не визнавався), він за дозволом Олександра III став студентом п’ятого курсу Петербурзького інституту інженерів шляхів сполучень, який закінчив у 1896-му році, для чого йому знадобилося екстерном скласти дванадцять іспитів та захистити п’ять дипломних проєктів.

В Російській імперії стажування науковців за кордоном було традиційною справою. Для формування майбутніх світил української радянської фізики дуже важливим чинником стало те, що вони (Л. Шубніков, О. Лейпунський, І. Обреїмов, Л. Ландау, К. Синельников) свого часу встигли попрацювати у закордонних наукових центрах Геттінгену, Лейдену, Копенгагену та Кембриджу. Вони вільно володіли іноземними мовами і сформувалися як науковці під потужним впливом передової європейської науки того часу. Так, Л. Шубніков під час відрядження до Голандії зумів попрацювати в криогенній лабораторії з прекрасною експериментальною базою та отримав нагоду повсякденного спілкування з А. Ейнштейном, М. Планком, П. Дираком, Е. Шредингером, Н. Бором та іншими знаменитостями (що потім поставили йому в провину під час політичного процесу).

Окремої розповіді заслуговує постать М.М. Боголюбова, академіка АН УРСР та АН СРСР, професора математики, члена багатьох іноземних академій наук і товариств, засновника шкіл нелінійної механіки в Києві та теоретичної фізики у Москві, що налічували десятки докторів та кандидатів наук. Понад 60 з них успішно захистили дисертації безпосередньо під керівництвом М.М. Боголюбова. Парадоксально, але

сам вчений не тільки не захищав дисертацій, а й навіть не мав спеціальної освіти взагалі, більш того, формально він не здобув навіть середньої освіти (!).

Після закінчення семирічки талановитий юнак самостійно займався математикою і фізикою. Його батько був богословом і не мав жодного відношення до математики, але, вчасно помітивши схильність і неабиякі здібності старшого сина до цієї науки, почав займатися з ним сам. З великими труднощами були знайдені підручники з диференційного та інтегрального обчислювання. Згодом батько відвіз юного математика у Київ до свого знайомого Д.О. Граве, який підтвердив обдарованість молодого Боголюбова і передав хлопця під опіку видатному вченому та педагогу М.М. Крилову.

З часом, незважаючи на різницю у віці, імена вчителя та учня в історії математики будуть майже завжди стояти поруч. Математичний талант М.М. Боголюбова був настільки яскравим, що за спеціальним дозволом РНК УСРР у 1925 р. 26-річний вчений без диплома про вищу освіту був прийнятий до аспірантури при кафедрі математичної фізики АН УРСР, а у 1930 р. Президія АН УРСР присудила йому *honoris causa* науковий ступінь доктора математики [3, 193—194].

Природні схильності, талант та високий рівень освіти — початковий етап у формуванні лідера. А далі цей процес може йти різними шляхами. Так, Д. Зербіно виділяє три ймовірні варіанти формування такої непересічної особистості [4].

Найпоширеніший шлях становлення майбутнього лідера — виховання і самовиховання здібної молоді людини в старій, уже відомій науковій школі, яка має свого лідера. Саме тут, за бажання, молодий вчений може багато чому навчитися і не лише опанувати конкретні методики, засвоїти наукові ідеї, а й проникнутися духом науки, творчості, збагатитися основами наукової етики та корисними традиціями.

Безперечно, так формувався М.С. Грушевський, який був учнем та послідовником відомого історика В. Антоновича, одержав “путівку у життя” саме від нього та створив власну наукову школу у Львові ще за життя вчителя.

О.В. Палладін завжди завдячував власному формуванню як вченого-біохіміка трьом видатним постатям — В.М. Бехтереву, М.Є. Введенському і, найбільше, І.П. Павлову, який у публічній лекції в

Лондоні (1906 р.) високо оцінив першу наукову працю здібного студента, написану під безпосереднім керівництвом великого фізіолога [5, 54—55].

Величезну роль у становленні І.І. Шмальгаузена відіграли наукові контакти з О.М. Северцовим, М.М. Воскобойниковим, С.Г. Навашиним та іншими видатними вченими під час навчання в університеті Св. Володимира в Києві. Саме тоді сформувалася активна життєва позиція молодого науковця, проявилася його неабияка ерудиція та вільна орієнтація в різних галузях біологічної науки. І.І. Шмальгаузен багато в чому перейняв риси характеру академіка О.М. Северцова — корифея світової еволюційної морфології і філогенетики [6].

Д.О. Граве навчався на фізико-математичному факультеті Санкт-Петербурзького університету, де вже склалася потужна математична школа під керівництвом видатного вченого П.Л. Чебишева. Там працював також відомий фахівець з теорії диференційних рівнянь О.М. Коркін, який керував науковою роботою здібного студента. Спількування з такими особистостями було справжньою школою як математики, так і вищої педагогічної майстерності. Згодом Граве з вдячністю згадував свого вчителя: “Я в своїй педагогічній діяльності неодноразово вдавався до способу Коркіна, особливо коли не було підходящих керівництв (підручників)” [7, 129].

В.П. Філатов вже в студентські роки у Московському університеті вважався визнаним лідером. Йому було з кого брати приклад, адже в ці роки з викладачів сформувалася справжня плеяда великих вчених. Кафедру очних хвороб очолювали знамениті офтальмологи О.О. Крюков та А.Н. Маклаков, курс хірургії читав Н.В. Скліфосовський, фізіологію — Н.М. Сеченов, фізику — О.Г. Столетов. Ще на IV курсі В.П. Філатов зацікавився питаннями лікування хворих на більмо. Ось чому після закінчення навчання він став ординатором очної клініки при університеті та автором ідеї пересадки роговиці.

На межі XIX та XX століть у Київському університеті під керівництвом видатного вченого В.П. Образцова виникла найбільша в Україні терапевтична школа, яка стала, по суті, продовженням клінічної школи знаменитого З.П. Боткіна. Яскрава особистість В.П. Образцова, його лікарський талант та підкресле-

но гуманістична спрямованість створеної ним школи постійно привертала до вченого молодь. Вчитися до нього йшли люди зовсім не випадкові, справжня потреба в творчій діяльності була однією з кардинальних властивостей його учнів. Цілком закономірно, що з основного ядра його клінічної школи вишло багато відомих професорів, завідувачих терапевтичними кафедрами. Саме там сформувалась особистість знаменитого українського терапевта М.Д. Стражеско, в наступні роки — лідера власної провідної школи терапевтів та гематологів СРСР.

Більш складний варіант формування лідера — коли у слабке наукове середовище потрапляє молода людина з явними творчими здібностями, яка проходить повз порожні розмови, побутові нашірвання, суперечки та бажає використовувати лише досвід, знання, уміння старших колег. Не дивлячись на труднощі, такий молодий науковець використовує будь-який корисний досвід оточуючих, по-своєму трансформує отримані знання, визначає власний шлях наукового пошуку й поступово виростає у справжнього лідера.

На наш погляд, саме так складалася доля О.П. Воробйова — визнаного лідера всесоюзної школи анатомії та морфології. Він був дуже здібним юнаком і ще за часів навчання на другому курсі Харківського медичного інституту його призначили прозектором кафедри нормальної анатомії. Подібних прецедентів на той час не було взагалі. Безумовно, серед його викладачів не було видатних постатей, і юнак змушений був торувати власний науковий шлях значною мірою самотужки. Його наполеглива практична робота швидко дала визначні теоретичні результати. У досить молодому віці О.П. Воробйов очолив інститутські кафедри у Харкові, Тарту, Софії і невдовзі створив власну наукову школу [5, 54—55].

Освітній шлях К.Г. Воблого був типовим для дітей російських священників: бурса, семінарія, духовна академія. Навчаючись у Київській духовній академії, він вирішив присвятити своє життя економічним наукам і потрапив до невеликої групи студентів академії, яких називали “заблудшими філософами” за їх прагнення до вивчення світських наук. У той час семінаристам дозволялося вчитися лише в Дерптському або Томському

університетах. Розпочавши навчання у Дерпті, Воблий згодом перевівся до Варшавського університету, який і закінчив з золотою медаллю. Молодого науковця залишали при кафедрі політичної економії для підготовки до професорського звання, але незабаром його науковий керівник помер, і К.Г. Воблий вирішив перебратися до Києва. Далі в науці він йшов своїм власним шляхом, швидко захистивши магістерську і докторську дисертації. До речі, в докторській дисертації він вперше в Європі використав аналіз професійно-промислового перепису як метод дослідження народного господарства. Саме цим методом радянська статистична практика користувалася при проведенні перепису 1920 р.

Існує і третій варіант, який вважається рідкісним, але, як показує життя, цілком можливим — формування лідера не в науковому середовищі, а в оточенні практиків, знавців своєї справи, хоча й доволі далеких від суто дослідницької роботи. Зазвичай це таланти (в генетичному сенсі), люди з Божою іскрою у душі. Цікаво, що цей шлях формування лідерів найчастіше простежується саме у період, що нами розглядається, коли доступ до освіти і науки здобули вихідці з неможливих верств населення.

П.М. Василенко, як і згадувані вище вчені, був природно обдарованим, але видатним ученим зробив себе сам. Як казав його учень і послідовник член-кореспондент УААН Д.Г. Войтюк: “Особистість Петра Мефодійовича являє собою унікальний феномен: як із звичайного хлопця з бідної селянської родини може сформуватись видатний вчений. Для цього, як відомо, треба мати в наявності чотири передумови: природні здібності, відповідне виховання, працьовитість і можливість одержати „освіту” [8, 63]. Здобувши досить фрагментарну освіту у Луганському сільськогосподарському інституті, П.М. Василенко самостійно опанував усі премудрості механіки завдяки природному математичному складу розуму, безмежній працездатності й цілеспрямованості. Щасливим збігом обставин для нього стала можливість спілкування з видатними вченими того часу — академіками К.К. Симінським, М.М. Криловим, М.М. Боголюбовим, С.В. Серенсеном, що були його викладачами під час навчання в аспірантурі Київського інституту механізації та електрифікації сільського господарства.

Яскравим прикладом третього варіанту є також доля академіка В.Я. Юр'єва, директора Українського науково-дослідного інституту рослинництва. Після закінчення інституту він працював агрономом у Пензенській губернії, а потім науковим співробітником на Харківській селекційній станції, де за перші роки роботи зібрав понад 10 тис. зразків різних польових культур, які ретельно вивчив і визначив їхню цінність для селекції. На їх основі В.Я. Юр'єв з 1920 по 1930 роки створив свої кращі високоврожайні сорти злакових культур. За величезні досягнення в аграрній науці в 1936 році йому було присвоєно без захисту дисертації вчений ступінь доктора сільськогосподарських наук. Крім цього, як вважає більшість сучасних дослідників, надзвичайно важливим здобутком ученого було створення власної наукової школи, яку пройшли сотні молодих науковців, які згодом стали видатними аграріями (В.І. Дідусь, В.П. Пахомова, М.О. Голуб та ін.) і сприяли піднесенню рівня наукових досліджень та успіхам у селекційній справі [9].

Дуже важливе значення мають психологічні якості майбутнього лідера. Наукова школа не зможе сформуватися навіть за наявності видатного вченого, якщо він індивідуаліст, інтроверт. Трапляються випадки, коли здібний, навіть геніальний одинак-творець не має таланту дослідника-вчителя. Так, наприклад, яскравий спортсмен не обов'язково буде талановитим тренером. Д. Зербино наполягає на думці, що тільки вчений-екстраверт здатний створити власну наукову школу [4].

В українській науці 20—30-х рр. є знакова постать — А.Ю. Кримський. Він без перебільшення мав унікальні здібності, знав понад 60 мов, був автором 26 томів наукових досліджень та понад 500 статей. Його праці з історії народів Близького й Середнього Сходу, історії мусульманства, семітських мов, арабської літератури здобули загальне визнання. Широко відомі його глибинні наукові дослідження, присвячені вивченню мов східних слов'янських народів, літературознавству, фольклористиці та етнографії. А.Ю. Кримський видав декілька поетичних збірок, оповідань, повістей, переклав чимало художніх творів з арабської, перської, французької, англійської та інших мов. Багато праць видатного вченого пере-

кладено і видруковано у різних країнах світу. А.Ю. Кримський також став одним із організаторів та керівників академічних наукових інституцій, багато років займався викладацькою діяльністю. Цей видатний вчений був академіком АН УРСР, майже десятиріччя працював секретарем Академії наук, очолював Інститут української наукової мови. Втім, слід зазначити, що будучи людиною досить замкненою, до того ж слабкого здоров'я, поступово втрачаючи зір, Кримський навряд чи мав необхідні якості саме для створення власної школи. Безперечно, його праці мали колосальний вплив на сучасну науку, але власної наукової школи, на превеликий жаль, він не створив. І хоча у традиційному переліку досягнень української історичної науки зустрічається термін “школа А. Кримського”, казати про це виходячи з основних положень про наукову школу, на наш погляд, не зовсім правильно.

Як не дивно, але й такому видатному досліднику українських старожитностей, як Д.І. Яворницький, теж не вдалося створити свою власну школу. Хоча в сучасній історіографії й зустрічаються думки про те, що він нібито завершив формування нового напрямку в історіографії, який визначається як історико-етнографічна школа, але можна стверджувати, що академік через застарілу методологію, нестачу талановитих колег та учнів, відірваність від наукових центрів все ж таки власної наукової історичної школи не створив [10, 8].

Без перебільшення, класичним екстравертом був М.С. Грушевський. Вже у роки створення Львівської, а згодом Київської наукових шкіл він був надзвичайно енергійним, сповненим новими ідеями, встигав зробити безліч важливих справ.

Приблизно те ж можна сказати й про академіків О.В. Палладіна, Є.О. Патона, В.П. Воробйова, О.О. Богомольця. При досить великих відмінностях характерів вони мали неабиякі організаторські здібності, потужну енергетику, поєднану з власною харизмою, що дозволяло їм нести важкий тягар лідерства і вести за собою колективи учнів та послідовників.

Безумовно, колосальну роль у становленні лідера відіграють його особисті інтелектуальні та моральні якості, що справляють неабиякий вплив на формування загальних рис тієї чи іншої школи. Так, учень М.М. Боголюбова академік

А.О. Логунов — ректор Московського університету, ставив свого вчителя в один рядок з такими корифеями науки, як І.П. Павлов та В.І. Вернадський, не тільки за рівнем його наукових досягнень, але й у моральному плані: “Звичайно, в одному ряду вони стоять передусім завдяки нечуваному обдарованню, але кожний водночас є зразком найвищих моральних якостей. Немає жодних сумнівів, що коли наше наукове середовище втратить цей моральний капітал, таку втрату не заповнить жодне наймудріше планування досліджень” [11].

Великий вплив на учнів і послідовників справляли особисті якості професора В.П. Воробйова. Водночас із жорстким стилем керівництва йому були притаманні глибока повага до колег, вміння прислуховуватися до їхніх думок, намагання допомогти їм не тільки у науковій сфері, а й приватному житті. Вимогливість завжди поєднувалася в нього з чуйністю. І якщо цього вимагала справа, академік зустрічався зі студентом і працював стільки, скільки було потрібно. Він щиро вважав, що весь час професора належить його роботі і вихованцям. Незважаючи на колосальне навантаження, В.П. Воробйов залишався ще й душою колективу, в якому не тільки працював а й відпочивав [5, 48—50].

Надзвичайно яскравою була постать І.І. Шмальгаузена, в якій поєднувалися багатогранні захоплення і одночасно найвищий рівень досягнень у різних напрямках наукової діяльності. Аналізуючи науковий доробок цього дослідника, ми бачимо справжнього вченого-енциклопедиста. Оригінальність І.І. Шмальгаузена як вченого криється у його високій ерудиції, динамічності думки і здатності швидко переключатися з одного напрямку наукових досліджень до іншого. Він поєднував наукову інтуїцію з глибокими всебічними знаннями стану вивчення різних ділянок біологічної науки: порівняльної морфології і ембріології хребетних, еволюційної морфології, фенотипетики, теорії еволюції тощо. Доречно згадати і вражаючий діапазон наукових зацікавлень І.І. Шмальгаузена також в сільськогосподарській науці [6].

Академік П.М. Василенко дивував оточуючих різнобічністю інтересів у різних галузях механіки, прикладної математики, автоматичного керування і суміжних з ними напрямків, а також у питаннях теорії ймовірності, статистич-

ної динаміки і, навіть, історії та філософії. Як і більшість талановитих людей, непересічною особистістю був академік В.П. Філатов. Він писав картини та вірші, грав на різних музичних інструментах, володів декількома іноземними мовами, цікавився філософією.

Перелік особистих чеснот видатних українських науковців можна продовжувати, але беззаперечно одне — кожен з них ставав лідером не тому, що його призначали чи обирали на офіційну посаду. Термін “харизматичний лідер” зазвичай застосовують для характеристики визначного політика, який веде за собою маси та змінює історію. Втім, щоб вести за собою науковий колектив, одержувати нові революційні знання та змінювати людське уявлення про світ, а врешті решт і сам світ, потрібна, мабуть, не менша харизма. Саме до таких людей ми повинні віднести провідних українських вчених 20—30-х років — визнаних лідерів вітчизняних наукових шкіл, результати досліджень яких не ставляться під сумнів і сьогодні.

Обсяг статті не дозволяє розглянути усі аспекти досліджуваної проблеми. В інших публікаціях доцільним буде більш ретельно проаналізувати наукові контакти українських вчених із закордоном та роль Української академії наук у створенні галузевих науково-дослідних інститутів.

Примітки

1. Капица П.Л. Резерфорд — ученый и учитель. — М.: Наука, 1973.
2. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. — М., 1995.
3. Історія Академії наук Української РСР. Під гол. ред. Б.Є. Патона. — К.: Головна редакція Української Радянської енциклопедії АН УРСР, 1967. — 726 с.
4. Зербіно Д.Д. Наукова школа: лідер і учні (нова концепція): Монографія: Наукове видання. — Львів: Євровіт, 2001. — 208 с.
5. Новомініський А.Н., Попов В.М. Лауреати премії ім. В.І. Леніна. — К.: Політвидав, 1974. — 207 с.
6. Демкович Л.І. Іван Іванович Шмальгаузен — український зоолог і педагог // Вересень. — 2000. — №3. — С. 22—25.
7. Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності / За заг. ред. А.П. Коцура, Н.В. Терес. — К.: Книги-XXI, 2007. — 464 с.
8. Войтюк Д.Г. Науковий заповіт академіка П.М. Василенка // Василенко Петро Мефодійович: Бібліогр. покажчик наук, праць за 1933—1999 роки / УААН, ЦНСТБ, НАУ. — К.: Аграрна наука, 2000. — С. 62—67.
9. Петренко В.П. Юр'єв Василь Якович (1879—1962) // Вчені — генетики і селекціонери у галузі рослинництва, УААН / Наук. ред.: Ф.Ф. Адаменко. — К.: Аграр. наука, 2000. — С. 356—358. — (Сер. “Українські вчені-аграрії ХХ століття”). — Кн. 4).
10. Водотика С.Г. Історична наука УСРР 1920-х років: соціополітичні, науково-організаційні та концептуальні основи функціонування. — Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01. — НАН України. Ін-т історії України. — К., 2001. — 33 с.
11. Боголюбов М.М. — <http://www.ukrcenter.com/library>.